

Warszawa, 16.09.2022

dr prof. Agnieszka Kościańska, prof. ucz.
Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Warszawski

**Recenzja osiągnięć naukowo-badawczych dra Michała Mokrzan
w postępowaniu o nadanie stopnia doktora habilitowanego w dziedzinie
nauk humanistycznych w dyscyplinie nauki o kulturze i religii**

Dr Michał Mokrzan jest etnologiem i antropologiem związanym z wrocławskim środowiskiem naukowym. Stopień magistra etnologii uzyskał w 2004 roku w Katedrze Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego na podstawie pracy pt. *Antropologia utopii – utopia antropologii* przygotowanej pod opieką prof. Katarzyny Kaniowskiej. Następnie był doktoratem w Stacjonarnym Studium Doktoranckim Nauk o Kulturze Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego (2004-2009), a w 2010 roku Rada Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego przyznała mu doktorat na podstawie rozprawy pt. *Antropologia i retoryka. Retoryczny wymiar antropologicznego poznania*, której promotorką była również prof. Kaniowska. Jeszcze w czasie studiów doktoranckich prowadził zajęcia na Uniwersytecie Wrocławskim i w Dolnośląskiej Szkole Wyższej we Wrocławiu, a od 2010 roku jest adiunktem w Katedrze Etnologii i Antropologii Kulturowej na Wydziale Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego.

Cała jego ścieżka naukowa związana jest z rozwojem antropologii retorycznej. Jest on w Polsce jedną z głównych twarzy tzw. zwrotu retorycznego, a swoje badania prowadzi w ciągłym dialogu z czołowymi przedstawicielami tej orientacji na świecie. Jest badaczem zanurzonym w najnowszych teoriach antropologicznych, sprawnym etnografem i doświadczonym organizatorem nauki.

1. Ocena monografii naukowej wskazanej jako osiągnięcie naukowe, o których mowa w art. 219 ust. 1 pkt. 2 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (zgodnie z art. 16 ust. 2 Ustawy o stopniach i tytule naukowym).

Książka dra Michała Mokrzan *Klasa, kapitał i coaching w dobie późnego kapitalizmu. Perswazja neoliberalnego urzędowania* (Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Seria: Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej, 2019) to wnikliwe studium emocjonalności (przez kapitał emocjonalny Autor rozumie ucieleśnioną formę kapitału kulturowego, s. 27) przedstawicieli polskich wyższych klas średnich (na przykładzie menadżerów, przedsiębiorców i nauczycieli akademickich) epoki neoliberalizmu.

Podstawowe pytanie badacze, na które Habilitant stara się odpowiedzieć, brzmi: „jakie praktyki, wartości i postawy, które razem składają się na kapitał emocjonalny, są pożądane z punktu widzenia neoliberalnej logiki rządzenia oraz za pomocą jakich działań członkowie [...] wyższych klas średnich są konstytuowani jako podmioty neoliberalne?” (s. 28). Pytanie to uzupełnia o trzy grupy pytań szczegółowych. Pierwsza z nich dotyczy kontekstu: „jakie warunki zdecydowały o tym, że coaching wyłonił się jako pełnoprawny zawód? Jakie okoliczności powodują, że może on dziś funkcjonować, stając się jednym z najlepiej rozwijających się zawodów? Co umożliwia jego istnienie? Jakie strategie tożsamościowe cechują społeczność coachów w Polsce? Kto korzysta z usług profesjonalnego coachingu? Co skłania klientów do korzystania z usług coachingowych? Jakie korzyści kapitałowe płyną z udziału w coachingu?” (s. 28); druga praktyki społecznej: „w jaki sposób przebiega proces konstruowania neoliberalnych podmiotów wyższych klas średnich zaangażowanych w coaching? Jak manifestują się neoliberalne technologie urzędowania w kontekście rozmowy coachingowej i w codziennych kontekstach? Z jakimi strategiami i praktykami odpowiedzialnymi za wytwarzanie tożsamości wyższych klas średnich mamy do czynienia w coachingu?” (s. 28-29); trzecia, jak to ujmuje Autor, „ma charakter krytyczny”: „czy neoliberalne podmioty są tworzone tylko za pomocą narzędzia, jakim jest coaching? A co z innymi członkami wyższych klas średnich, którzy nie korzystają z usług profesjonalnych coachów? Czy zasługują oni również na miano neoliberalnych podmiotów?” (s. 29).

Aby odpowiedzieć na te pytania Habilitant przeprowadził dogłębne, wieloaspektowe badania: analizę dyskursu i wywiady pogłębione, obserwację uczestniczącą w czasie szkoleń i konferencji oraz autoetnografię. Jego grupą badaną są przedstawiciele wyższych klas średnich zaangażowani w proces coachingu – coachowie i osoby coachowane.

Na poziomie teoretycznym praca zakorzeniona jest w inspirowanych myślą Michela Foucaulta studiach nad neoliberalnym urządzeniem (*gouvernementalité*; inne polskie tłumaczenie to rządomyślność), antropologii retorycznej i teorii praktyki Pierre'a Bourdieu. Praca ma klarowną strukturę. Po wnikliwym wstępie teoretyczno-metodologicznym (rozdział pierwszy) kolejne rozdziały dotyczą poszczególnych elementów procesu kształtowania neoliberalnych podmiotów za pośrednictwem coachingu: rozdział drugi jest analizą dyskursu; rozdział trzeci ukazuje perspektywę klientów coachów, czyli doświadczenia osób coachowanych; rozdział czwarty pokazuje przemiany tych osób w perspektywie antropologii retorycznej i „perswazję neoliberalnego urządzenia”; rozdział piąty poświęcony jest zawodowi coacha; a szósty autoetnografii, czyli zaangażowaniu Habilitanta w coaching.

W książce Autor sprawnie ukazuje procesy kształtowania neoliberalnych podmiotów polskich wyższych klas średnich, umiejętnie przywracając kategorię „klasy” naszej antropologii. Przekonująco dowodzi, że „tożsamość i status członków wyższych klas średnich, którzy stanowili przedmiot moich zainteresowań, nie są konstruowane wyłącznie przez gromadzenie dóbr materialnych (kapitał ekonomiczny), pozyskiwanie przedmiotów o wartości kulturowej (zobiektywizowany kapitał kulturowy) czy tworzenie korzystnych relacji społecznych (kapitał społeczny), lecz także dzięki udziałowi w procesie coachingowym, będącym elementem ich stylu życia, którego rolą jest wyposażanie w pożądane z punktu widzenia neoliberalnej racjonalności dyspozycje emocjonalno-kognitywne” (s. 399). Inne, szczegółowe, wnioski Habilitant streszcza w autoreferacie (s. 3-9: „coaching jako materializacja neoliberalnych technologii urządzania”; „coaching jako znak dystynkcji klasowej”, „nastroje afektywne jako motywacje skorzystania z coachingu”; „praca neoliberalnego urządzania jako mechanizm retoryczny”, „autoetnografia jako badanie i proces ucieleśniania neoliberalizmu”, „antropologia neoliberalizmu jako neoliberalna antropologia”). Co ważne, Habilitant przekonująco ukazuje też wszechogarniającą perswazyjność neoliberalizmu, która nie omija nawet antropologii neoliberalizmu. Książka jest więc nie tylko wnikliwą analizą funkcjonowania coachingu we współczesnej Polsce, lecz także skrupulatnym studium wytwarzania typowych dla danej klasy podmiotów na poziome dyskursywnym i emocjonalnym.

Smutnym obowiązkiem recenzentki jest też wskazanie na słabsze strony recenzowanego osiągnięcia. W mojej ocenie należą zwrócić uwagę na trzy kwestie.

Po pierwsze, kiedy Habilitant pisze o kształtowaniu neoliberalnego podmiotu zakłada jego płciową neutralność, co sugeruje pewien rodzaj jego uniwersalności. Jednak warto zwrócić uwagę, że poruszanie się podmiotów w świecie neoliberalizmu jest głęboko upłciowione.

Zarówno w życiu publicznym, jak i prywatnym sytuacje kobiet i mężczyzn (nie wspominają o osobach niemieszących się w tych kategoriach) są diametralnie różne, inne są stawiane im wymagania, inne metody dyscyplinowania. Widać to nawet w przytaczanych przez Autora przykładach. W swojej koncepcji podmiotu dr Mokrzan w dużej mierze opiera się na rozważaniach Michela Foucaulta, który również, od samego początku, był krytykowany za tę samą „genderową ślepotę” (zob. np. Agnieszka Zembrzuska, *Problem „ślepoty rodzajowej” w filozofii Michela Foucaulta*, w: *Gender. Wizerunki kobiet i mężczyzn w kulturze*, pod red. Elżbiety Durys i Elżbiety Ostrowskiej, Wyd. Rabid, Kraków 2005, Sandra Lee Bartky, *Foucault, kobiecość i unowocześnienie władzy patriarchalnej*, w: *Gender. Perspektywa antropologiczna*, t. 2., pod red. Renaty Hryciuk i Agnieszki Kościańskiej, Wydawnictwa UW, Warszawa 2007), a wiele już klasycznych tekstów antropologicznych (np. Judith Okely, *Uprzywilejowane, wyćwiczone i ułożone. Szkoły z internatem dla dziewcząt*, w: *Gender. Perspektywa antropologiczna*, t. 2; Susan Gal, *Between Speech and Silence*, w: *The Anthropology of Politics*, pod red. Joan Vincent, Oxford: Blackwell Publishers, 2002 czy liczne prace Ann Stoler czy Aihwy Ong) ukazuje płciową specyfikę procesów kształtowania podmiotów i rozszerza Foucaultowską teorię. Foucault nigdy nie odniósł się do tych prac, mimo że część z nich powstała za jego życia. Piszący czterdzieści lat później Michał Mokrzan również ignoruje ten nurt rozważań o podmiocie, biopolityce i dyscyplinie, co – jak sędzę – jest ze szkodą dla recenzowanej pracy, która mogłaby dzięki temu wskazać na upłciowioną specyfikę wyższych klas średnich, tj. menadżerów, przedsiębiorców i nauczycieli akademickich – grupy, gdzie płciowe dysproporcje w wynagrodzeniach i możliwościach kariery są szczególnie wyraźne, a kobiety muszą włożyć dużo większy wysiłek, też emocjonalny, w zdobycie i utrzymanie pozycji.

Po drugie, recenzowana rozprawa jest w dużej mierze ahistoryczna. Autor, owszem, kiedy mowa o sprawach takich antropologiczne badania klas społecznych sięga do historii antropologii, jednak w żaden sposób nie historyzuje przedmiotu swoich badań – coachingu. Skąd wziął się w Polsce? Czy po prostu przyszedł wraz z neoliberalizmem po 1989 roku czy może jego źródła należy szukać też we wcześniejszych rozwijanych lokalnych tradycjach psychoterapeutycznych? Autor bezkrytycznie przyjmuje rozpoznania Nicholasa Rose’a, łączącego „psy-ences” z rozwojem neoliberalnego kapitalizmu. Jednak badania z zakresu najnowszej historii różnych form psychoterapii i samorozwoju w komunistycznej Europie Wschodniej wskazują na bardziej złożone procesy i lokują ich początek w latach 70. XX wieku, czyli na długo przed otwartym rozwojem kapitalizmu we regionie (zob. np. o Polsce referaty wygłoszone na sesji *Konferencja naukowa „Lata 70. jako źródło współczesności”*,

<https://krytykapolityczna.pl/instytut/konferencja-naukowa-lata-70-jako-zrodlo-wspolczesnosci/>,

a także inne prace osób zaangażowanych tę konferencję, np. Macieja Gduli, o Czechosłowacji prace Kateřiny Liškovej [np. *Socialist Style: Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945–1989*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018). Historyzacja ułatwiłaby w mojej ocenie ukazanie specyfiki rozwoju coachingu w Polsce, czy bardziej ogólnie Europie Środkowo-Wschodniej.

Po trzecie, pewne wątpliwości budzi etyka badań uczestniczących. I w książce, i w autoreferacie autor dostrzega problemy etyczne związane z obserwacją uczestniczącą w czasie sesji coachingowych. Nie rozwija jednak tego wątku i nie proponuje etycznego wyjścia z tego problemu, tj. nie uzyskuje na nie zgody, a może nie stara się jej uzyskać (a takie badania były prowadzone, zob. np. badania Viedy Skultans czy Grzegorza Sokoła o psychiatrii i psychoterapii [Vieda Skultans, *The Appropriation of Suffering. Psychiatric Practice in the Post-Soviet Clinic*, „Theory, Culture, & Society”, 2007, 24 (3): 27-48; Grzegorz Sokół, *Working Through What Is: Depression and Agency in Poland's „New Reality”*, rozprawa doktorska, The New School for Social Research, 2016), lecz opiera się na analitycznej autoetnografii, czyli zapisuje się na sesje i analizuje swoje własne doświadczenia. Jednak czy jest to rzeczywiście różne od obserwacji uczestniczącej i wtedy zasady etyczne nas nie obowiązują? Sprawa ta powinna być – w mojej ocenie – dogłębniej omówiona.

Powyższe uwagi krytyczne nie zmieniają jednak mojej ogólnej pozytywnej oceny monografii.

2. Ocena pozostałego dorobku naukowego i innych form aktywności naukowo-badawczej, dydaktycznej i popularyzacyjnej Habilitanta

Jeśli chodzi o inne dokonania Habilitanta warto zwrócić uwagę na kilka najważniejszych przestrzeni jego aktywności.

Przede wszystkim warto podkreślić, że dr Mokrzan od lat uczestniczy w pracach sieci grupy badawczej International Rhetoric Culture Project, zajmującej się rozwojem antropologii retorycznej. Efektem tego udziału są liczne referaty konferencyjne (m.in.: University of East Anglia, Ghent University, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk), artykuły w czasopiśmie (m.in. „Český lid/Czech Ethnological Journal”, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej”, „Lud”) i rozdziały w monografiach (wydanych m.in. przez Oxford University Press czy Berghahn Books). W tekstach i referatach tych Habilitant nie tylko przybliży, polskim

i międzynarodowym czytelnikom, ramy teoretyczne antropologii retorycznej, lecz także rozwija je i ukazuje ich badawcze zastosowanie.

Habilitant interesuje się też innymi aspektami teorii i metodologii antropologicznej. Współorganizował na przykład konferencję „Claude Lévi-Strauss w dyskursie nauki. Inspiracje, recepcja, krytyka” (Wrocław, 2011) i przygotował numer „Zeszytów Etnologii Wrocławskiej”, prezentujący referaty wtedy wygłoszone. W ramach tych dwóch inicjatyw nie tylko krytycznie przyglądał się twórczości nestora światowej antropologii, wskazując na jej ograniczenia, lecz także szukał w niej inspiracji. Ponadto w serii tekstów opublikowanych m.in. w „Zeszytach Etnologii Wrocławskiej” w podobny sposób brał na warsztat postmodernizm.

Warto też podkreślić dorobek dydaktyczny Habilitanta. Od lat prowadzi, głównie w jednostce, w której jest zatrudniony, liczne zajęcia, zarówno metodologiczno-teoretyczne (np. Metody interpretacji kultury, Współczesne nurty myśli antropologicznej, Klasycy antropologii: twórcy dyskursywności i ich dzieła), jak i praktyczne (seminarium licencjackie). Jego osiągnięcia dydaktyczne zostały doceniane przez władze uczelni (trzy nagrody rektora), a także powołaniem na członka, a potem przewodniczącego Zespołu do spraw Jakości Kształcenia w Katedrze Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego

Na zakończenie trzeba docenić rozległą działalność organizacyjną i popularyzatorską Habilitanta. Jest on ważnym moderatorem życia naukowego, głównie (choć nie tylko) w ramach Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, najważniejszej i najstarszej polskiej organizacji antropologiczno-etnologicznej. Działa przede wszystkim w Sekcji Metodologicznej PTL (wiceprzewodniczący) i oddziale wrocławskim (przewodniczący); zorganizował w ich ramach liczne sesje (np. Etnografie współczesności [2017], Jaka refleksja o kulturze jest dzisiaj potrzebna Europie? Wyzwania, dylematy, perspektywy [2016], Jakie dane etnograficzne uważasz za wiarygodne? [2014]). Wypowiadał się też dla mediów: był m.in. gościem popularnej audycji OFF Czarek w Radiu TOK FM, gdzie opowiadał o swojej rozprawie habilitacyjnej.

3. Konkluzja

Wobec powyższego, z pełnym przekonaniem popieram wnioski o nadanie doktorowi Michałowi Mokrzanowi stopnia doktora habilitowanego w dziedzinie nauk humanistycznych w dyscyplinie nauki o kulturze i religii.

